

СОЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ В СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ SOCIAL SERVICES IN A SOCIETY AT RISK

Стаття присвячена аналізу ролі та принципів діяльності соціальних служб у суспільстві ризику. З'ясування місця та ролі соціальних служб у суспільстві ризику є важливим науковим завданням, вирішення якого дасть змогу краще зрозуміти сучасне суспільство й запропонувати практичні орієнтири для попередження негативних наслідків змін, які в ньому відбуваються.

У статті відзначається, що перехід до індустріальної стадії був пов'язаний із появою в суспільстві раціональних уявлень про ризик. Усвідомлення ризику стало основою для появи й певних способів реагування на нього. З одного боку, відбувається формування теорій і концепцій ризику, за допомогою яких науковці намагаються пояснити це явище. З іншого боку, відбувається формування певних практик, за допомогою яких у суспільстві намагаються запобігати або керувати ризиками. Автори надають характеристику основних етапів становлення наукового аналізу ризику й головних практик реагування на нього з боку суспільства, відзначають, що соціальні служби виникли як один з інструментів реагування на ризики в індустріальному суспільстві.

В умовах постіндустріального суспільства виникає багато «прихованих» і «нових» ризиків, до роботи з якими соціальні служби не завжди є готовими. Як приклади автори статті розглядають особливості роботи з ризиками державних соціальних служб в Україні в умовах пандемії COVID-19, а також в умовах російсько-української війни. У статті відзначається, що більш підготовленими заклади соціального обслуговування до таких ситуацій можуть стати в разі створення певної системи реагування на ризикогенні ситуації, завчасного здійснення підготовки до них працівників, застосування практик ризик-менеджменту та ризик-комунікацій.

Ключові слова: ризик, суспільство ризику, соціальна служба, ризик-менеджмент, оцінка ризику, соціологія.

The article analyzes the role and principles of social services in a risk society. Clarifying the place and role of social services in a risk society is an important scientific task, the solution of which will allow us to better understand modern society and offer practical guidelines for preventing the negative consequences of the changes taking place in it.

The article notes that the transition to the industrial stage was associated with the emergence of rational ideas about risk in society. Risk awareness became the basis for the emergence of certain ways of responding to it. On the one hand, there is the formation of theories and concepts of risk, with the help of which scientists are trying to explain this phenomenon. On the other hand, certain practices are emerging in society to prevent or manage risks. The authors provide a characterization of the main stages of the formation of scientific risk analysis and public practices of responding to it on the part of society, noting that social services emerged as one of the tools for responding to risks in industrial society.

In a post-industrial society, there are many "hidden" and "new" risks that social services are not always ready to deal with. As examples, the authors of the article consider the peculiarities of dealing with the risks of state social services in Ukraine in the context of the COVID-19 pandemic, as well as in the context of the Russian-Ukrainian war. The article notes that social service institutions can become more prepared for such situations by creating a certain system of response to risky situations, preparing employees for them in advance, and applying risk management and risk communication practices.

Key words: risk, risk society, social service, risk management, risk assessment, sociology.

УДК 364:005.334]:316.324.8
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.5>

Євдокимова І.А.

к.соціол.н., доцент,
завідувач кафедри соціології
управління та соціальної роботи
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

Бутиліна О.В.

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології управління
та соціальної роботи
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

Постановка проблеми. У сучасній соціології особливого значення набувають питання безпеки та ризику, що обумовлено тими соціальними змінами, які ми зараз спостерігаємо в багатьох країнах світу, і необхідністю попередження їх небажаних наслідків. Теоретичним та емпіричним дослідженням ризику присвячено багато праць як закордонних, так і вітчизняних науковців. Серед закордонних публікацій найбільш значущими є праці Е. Гідденса, П. Штомпки, У. Бека, Н. Лумана. Тему ризику також активно розробляють і українські соціологи, а саме: А. Ручка, Л. Скокова, В. Судаков, Т. Удовицька, А. Лобанова, Т. Купрій та ін.

Війна значно збільшила кількість ризиків і призвела до актуалізації багатьох з них в Україні. Соціальні служби є організаціями, діяльність яких традиційно спрямована на роботу з ними. Слід відзначити, що питанням ролі соціальних служб у суспільстві ризику майже не приділяється уваги з боку закордонних

і вітчизняних науковців. Але з'ясування місця та ролі соціальних служб у суспільстві ризику є важливим науковим завданням, вирішення якого дасть змогу краще зрозуміти сучасне суспільство й запропонувати практичні орієнтири для попередження негативних наслідків змін, які в ньому відбуваються.

Мета статті – визначити роль і принципи діяльності соціальних служб у суспільстві ризику на основі теоретичного аналізу наукової літератури та результатів емпіричних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Люди завжди прагнули пізнати майбутнє та попередити небажані явища у своєму житті. Але на різних етапах суспільного розвитку ця проблема вирішувалась у різні способи. Так, наприклад, у традиційному суспільстві ця проблема розв'язувалась завдяки зверненню до містичних сил, які, на думку людей, керували життям, могли позбавити їх несприятливих подій у майбутньому.

В умовах індустріального суспільства формуються уявлення про людину як самостійного суб'єкта дій і рішень, який несе відповідальність за можливі наслідки своєї діяльності, у тому числі несприятливого характеру. Саме на цьому етапі суспільного розвитку з'являються й уявлення про ризик. Слово має арабське походження та в буквальному перекладі означає «скелю під водою». Уперше його стали використовувати мореплавці у XVI столітті, які за відсутності точних навігаційних приладів, морських карт, систем зв'язку здійснювали свої експедиції та доволі часто наражалися на несприятливі події у вигляді стихійних лих, нападів піратів, втрати вантажу тощо. Саме для позначення цих несприятливих подій, які загрожували мореплавцям та їх кораблям, і стали використовувати слово «ризик».

Наприкінці XIX – початку XX століття відбулося значне розширення сфери використання поняття «ризик», яке відтоді вже не обмежується судноплавством. Концепція починає активно використовуватися в різних сферах.

Отже, перехід до індустріальної стадії розвитку ознаменувався появою в суспільстві раціональних уявлень про світ, серед яких певне місце зайняли ідеї ризику. Але хоча раціоналізована свідомість і запропонувала поняття для позначення складного явища навколишньої дійсності, ця ж свідомість не сформулювала для нього задовільного визначення. Поняття ризику стало використовуватися в різних сферах і напрямках досліджень, у повсякденному житті в різних значеннях. Деякі дослідники стверджують, що існує до 1500 значень цього поняття [5]. При цьому до найбільш поширеного визначення ризику можна віднести його розуміння як імовірних негативних наслідків людської діяльності, яких слід уникнути.

Усвідомлення ризику стало основою для появи в суспільстві певних способів реагування на нього. З одного боку, відбувається формування теорій, концепцій ризику, за допомогою яких науковці намагаються пояснити це складне явище. З іншого боку, відбувається формування певних практик, за допомогою яких у суспільстві намагаються запобігати або керувати ризиками.

Якщо говорити про науковий спосіб реагування на ризик, то спочатку ризик вивчався невеликою групою наук (деякі галузі математики, статистики, теорії імовірностей), але поступово дослідження розширюються. У 1960-х роках з'явилися перші міждисциплінарні дослідження ризику. У цей період підвищений інтерес до ризику з боку науки був багато в чому обумовлений виникненням негативних наслідків технологічного розвитку, які разом зі стихійними лихами призвели до зростання небезпеки для життя окремих людей, суспільства і природи загалом [3]. Для

того щоб пояснити виникнення небажаних наслідків технічного прогресу й запобігти їм у майбутньому, однаково непридатними виявились як технократичні концепції, які стверджували неминучість настання безкризового суспільства, так і технофобні концепції, які стверджували фатальну шкідливість розвитку техніки для людини та закликали до повернення до «природного» існування [3].

Протягом наступних 10–20 років сформувалася ціла наукова «індустрія ризику», яка містила багато періодичних видань, наукових товариств, установ, що займаються підготовкою «експертів із ризику». Безпосереднім поштовхом до розвитку дослідження ризиків стала аварія на Чорнобильській АЕС. Саме в цей період у вчених сформувалися два основні підходи до розуміння й вивчення ризику, які відображали дискусію про роль і характер наукового знання. Прихильники першого розглядали ризик як показник стану об'єктивного світу, на значення якого не впливають соціокультурні чинники. У межах цього підходу оцінка ризику була пов'язана з розрахунком статистичної імовірності небажаних наслідків використання технології та розрахунком розміру можливого збитку.

Пізніше до аналізу ризику в межах цього підходу долучилися соціологи та психологи, але переважно їх роль полягала в тому, щоб вивчати та пояснювати особливості сприйняття ризику на індивідуальному й соціальному рівнях, надавати рекомендації суб'єктам управління щодо донесення до населення інформації про об'єктивний ризик із метою «корекції» його сприйняття.-

У 1980–1990-х роках виник підхід до пояснення ризику, прихильники якого стверджували, що «ризик» – це когнітивна категорія, значення й інтерпретація якої визначається соціокультурними факторами, залежить від того, хто і у якому контексті інтерпретує та оцінює ризик. Отже, усі знання про ризик, у тому числі вироблені експертами, пропонувалося розглядати як продукт соціокультурної інтерпретації. Тож дослідники зацікавилися соціальною комунікацією та соціокультурним контекстом, у якому відбувається оцінка та регулювання ризику, щоб відповісти на фундаментальні питання: як у суспільстві виникають чи інші структури, способи оцінки й управління ризиками? Не менш важливим для нового підходу до ризику стало питання про те, як можна оцінювати ризик в умовах плюралізму й рівності конструкцій ризику.

Багато в чому ідеї, викладені в рамках попередніх підходів, отримали розвиток у межах нового напрямку в ризикології, який наприкінці 1990-х років був представлений у роботах У. Бека, Е. Гідденса і Н. Лумана та в межах якого ризик розглядається як істотна харак-

теристика суспільства, а не тільки як атрибут природних і техногенних катастроф. Ці автори змогли висловити те, що відчували й інтуїтивно здогадувалися багато дослідників. Саме завдяки ним у сучасній науці стали застосовувати поняття «суспільство ризику».

На думку вчених, сучасні західні суспільства не переживають перехід до нового етапу, який багато хто називає постмодернізмом, а переживають бурхливий розвиток, радикалізацію попереднього стану. На цьому етапі зростає непередбачуваність суспільного життя, з'являються якісно нові ризики та формується нове ставлення до них з боку суспільства. На відміну від ризиків індустріального суспільства, ризики постіндустріального суспільства, або суспільства ризику, мають ряд особливостей. Вони стають внутрішніми особливостями суспільства та людини, її життєдіяльності; набувають руйнівного характеру замість ототожнення зі сміливістю та пригодою; стають глобальними; доволі часто є невидимими, тобто такими, які не піддаються чуттєвому сприйняттю; постійно змінюються, накопичуються й доволі часто не мають конкретного джерела виникнення.

Якщо говорити про практичну діяльність щодо ризиків як про другий спосіб реагування на них з боку суспільства, то насамперед слід згадати про страхування. Саме в період великих географічних відкриттів почали застосовувати страхування для захисту мореплавців і власників капіталу від можливих втрат під час морських експедицій і з'явилися перші страхові компанії. Пізніше в суспільствах виникають інші практики реагування на ризики, до яких можна віднести появу соціальної моделі страхування, державної соціальної політики та соціального захисту, соціальної роботи, ризик-менеджменту, ризик-комунікацій, стратегічного планування тощо. Соціальні служби також стали одним з інструментів захисту суспільства від ризиків.

Промислова революція була джерелом багатьох ризиків для різних категорій населення: бідність, самотність, відсутність стабільного доходу, втрата підтримки родини, безробіття, каліцтво внаслідок нещасного випадку на виробництві, дезадаптованість тощо. Саме ці ситуації наприкінці XIX – початку XX ст. стали рушійною силою для активного розвитку соціальних служб, які згодом перетворилися на інструмент державної соціальної політики щодо захисту населення та через які почала здійснюватися професійна соціальна робота. У різних країнах світу такі організації одержали назви «соціальні служби», «персональні соціальні служби» або «гуманітарні служби».

Самим створенням цих організацій держава реагувала на найбільш імовірні, типові та масові ризики того часу. Діяльність держав-

них соціальних служб спрямована на групи, які часто позначають як «групи ризику», або ті соціальні групи, які завдяки своєму становищу є носіями можливих небажаних наслідків для себе, інших членів суспільства й суспільства загалом (бідність, злочинність, адикція тощо). До того ж важливою складовою таких організацій традиційно була та є профілактична робота щодо запобігання виникненню небажаних подій або ризиків у житті людей, соціальних груп і суспільства загалом. Отже, ризик є невід'ємною частиною діяльності цих організацій.

Історично такі організації створювались у відповідь на «явні» або «очевидні» ризики, які були зрозумілими з точки зору їх носіїв, джерел виникнення, не викликали сумніву в суспільстві щодо їх існування, характеристик і способів роботи з ними. Саме з такими ризиками працювали соціальні служби індустріального суспільства, використовуючи перелік стандартних соціальних послуг.

В умовах постіндустріального суспільства ситуація змінюється, виникає багато «прихованих» і взагалі «нових» ризиків, у тому числі глобального характеру, до роботи з якими такі організації не завжди готові. Як один із прикладів можна навести ризики, що пов'язані з пандемією COVID-19 у нашій країні.

Аналіз загальних змін у суспільстві, які відбулися під впливом пандемії COVID-19, дає змогу позначити певні наслідки або актуалізовані ризики в діяльності державних соціальних служб в Україні. Скорочення фінансування, відміна окремих соціальних програм і проєктів, звільнення працівників, відсутність дієвого правового регулювання діяльності за нових умов, а також зниження кількості та (в окремих випадках) якості соціальних послуг, які традиційно надавали клієнтам фахівці державних соціальних служб, значне ускладнення фізичного, психологічного й соціального самопочуття фахівців і клієнтів стали головними ризиками пандемії COVID-19 для цих організацій в Україні. До цього слід додати ризики кадрових втрат унаслідок неготовності окремих фахівців соціальних служб на той час до нових форм роботи, а саме до дистанційної роботи з використанням сучасних інформаційних технологій, а також ризики незадоволення потреб клієнтів державних соціальних служб унаслідок невідповідності традиційного переліку соціальних послуг їх новим потребам. Державні соціальні служби виявилися неготовими до таких ризиків від пандемії COVID-19, тож механізми реагування довелося напрацьовувати в процесі повсякденної роботи. Це значно заважало діяльності організацій і знижувало її результативність, вимагало надмірних зусиль з боку працівників під час виконання своїх професійних обов'язків [2].

Війна в Україні також стала джерелом багатьох нових ризиків для державних соціальних служб. У 2022 році в межах науково-дослідної роботи на тему «Актуальні напрями менеджменту соціальних служб» кафедри соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна було проведено опитування керівників і провідних фахівців державних соціальних служб у м. Харкові, а також у Полтавській, Сумській і Донецькій областях. Дослідження спиралося на методологію якісного аналізу, основним методом збору даних було вибрано метод напівстандартизованого інтерв'ю. Усього було опитано 11 респондентів – представників 11 організацій.

У межах дослідження респондентами були позначені певні ризики, які виникли для їх організацій саме під час війни. Наведемо приклади деяких висловів під час інтерв'ю:

«Велика загроза на сьогодні – це вимушене скорочення працівників, необхідне для оптимізації штатної чисельності»;

«Деякі працівники можуть не повернутися із-за кордону, це не летально, але неприємно...»;

«Втрата персоналу через низьку заробітну плату... через внутрішнє переміщення в разі активних воєнних бойових дій»;

«Це досить хаотичне планування. Тут страждає підготовка, бо буває таке, коли проекти з'являються незаплановано, тоді відбувається хаос. Іноді буває відсутність коштів і транспорту. Тоді страждає адресна допомога. І третє, мабуть, не завжди злагоджена робота команди, страждає координація».

«Ну велика загроза, що війна, і що ворожа ракета може зруйнувати департамент і всю базу субсидій, соціальних допомог, базу інвалідів, надання пільг і компенсацій, базу недієздатних осіб, ВПО та інших»;

«На сьогодні загроза є одна – це обстріли, унаслідок яких може буде знищено заклад або можуть постраждати працівники»;

«Ще загроза може виникнути через несвоєчасне фінансування, люди пільгової категорії не зможуть своєчасно отримувати соціальну допомогу».

За результатами іншого дослідження, яке було проведено кафедрою соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в листопаді 2023 року методом онлайн-опитування 68 керівників і працівників державних та комунальних соціальних служб міста Харкова та Харківської області із застосуванням Google-форми, ми також можемо позначити, які головні ризики принесла війна для державних соціальних служб. Найчастіше респонденти вказували збільшення наванта-

ження, зменшення кількості фахівців, недостатнє фінансування.

До того ж респондентами під час цього опитування були позначені абсолютно унікальні для їх професійного досвіду ситуації, з якими їм довелось стикнутися під час виконання своєї роботи, які також можуть бути позначені як нові ризики від війни для організацій соціального обслуговування:

«Поранення цивільних осіб унаслідок обстрілів»;

«Доставка гуманітарної допомоги під обстрілами»;

«Потрапляння під обстріл сім'ї під час здійснення виїзду»;

«Випадок з приводу домашнього насильства, де кривдник погрожував гранатою»;

«На власні очі побачити труп людини, що лежала під одялом понад сім місяців...»;

«Соціальне відвідування сімей у районі, де були зруйновані будівлі від бомбардування»;

«Незалежно від загроз ми повинні виконувати свої обов'язки (вимкнення електроенергії, відсутність транспорту, сигнали тривоги, тощо)»;

«Робота із сім'ями, які опинилися по різні сторони збройного конфлікту»;

«Важко проводити семінари, коли за вікном чути гучні вибухи».

Отже, війна стала суттєвим ризикогенним чинником для державних соціальних служб в Україні. З одного боку, вона генерує високімовірні негативні наслідки власне для діяльності цих організацій у вигляді руйнувань приміщень, втрати персоналу, обладнання, фінансування, появи стресу та виснаження у працівників тощо. З іншого боку, війна генерує і нові ризики для населення, у тому числі для традиційних отримувачів соціальних послуг, формує нові групи ризику зі своїми складними життєвими обставинами, допомогу в подоланні яких повинні надавати соціальні служби як один із суспільних механізмів реагування на ризики.

У цій складній ситуації державні соціальні служби, як і під час пандемії від COVID-19, випрацьовують механізми реагування на нові виклики під час самовідданої напруженої праці на межі своїх можливостей [1]. Проте важливо зазначити, що не на всі нові ризики соціальні служби можуть реагувати вчасно й адекватно з причин латентного або невидимого характеру певних ризиків, відсутності розуміння щодо способів реагування, відсутності відповідних соціальних послуг та їх стандартів у переліку тих, з якими, відповідно до нормативно-правових документів, ці організації можуть працювати, тощо.

Висновки. Отже, соціальні служби як складові системи соціального захисту стали постійним атрибутом сучасного суспільства й одним із механізмів його реагування на ризики, в тому

числі в Україні. Пандемія COVID-19 та війна стали тими подіями, які можуть і повинні змінити діяльність державних соціальних служб в Україні. Уже понад п'ять років ці організації стикаються з новими ризиками, що суттєво ускладнює їх діяльність. Очевидно, що найбільш підготовленими закладами соціального обслуговування до таких ситуацій можуть стати лише ті, де створена належна система реагування на ризикогенні ситуації, завчасно здійснюється підготовка соціальних працівників до дій у таких ситуаціях, застосовуються практики ризик-менеджменту та ризик-комунікацій з боку керівництва, адже сучасна соціальна служба повинна спрямовувати свою діяльність не лише на подолання вже актуалізованих ризиків, а й на здійснення заходів щодо їх оцінки та попередження. Можливо, ці завдання заслуговують на те, щоб бути поставленими на порядок денний після закінчення війни, а їх вирішення дасть змогу підготувати державні організації соціального обслуговування України до ефективної роботи в суспільстві ризику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Євдокимова І., Бутиліна О. Стратегічні варіанти діяльності соціальних служб в Україні в умовах воєнного стану. *Ввічливість. Humanitas*. № 1, 2023. С. 30–37. DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.1.4>.
2. Євдокимова І. А., Бутиліна О. В., Плахова О. М. Наслідки пандемії COVID-19 для соціальної роботи в Україні. *Proceedings of the XXIII International Scientific and Practical Conference Social and Economic Aspects of Education in Modern Society*. RS Global Sp. z O.O., Warsaw, Poland, November 25, 2020, Vol. 2, P. 40–46. https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25112020/7259.
3. Семигіна Т. В., Скляр Т. М. Відповідь соціальної роботи на виклики пандемії Covid. *Paradigmatic view on the concept of world science*. Volume 1. August 21, 2020. Toronto, Canada. С. 154–156. DOI: 10.36074/21.08.2020.v1.56.
4. Giddens A. *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge : Polity Press, 1991. 256 p. Luhman N. *Risk: a sociological theory*. New York : Aldine de Gruyter, 1993. 236 p.
5. Luhman N. *Risk: a sociological theory*. New York : Aldine de Gruyter, 1993. 236 p.